ڊاڪٽر انور فگار هَڪڙو

مرزا قليچ بيگ شڪارپور ۾

سنڌ جو مشهور شهر شڪارپور، تاريخ ۾ ڪيترن ئي رخن کان انفرادي حيثيت رکندڙ آهي. هر دور ۾ ان جي خوشحالي ۽ خوبصورتي هنڌين ماڳين واکاڻيل آهي. جاگرافيائي لحاظ کان شڪارپور نهايت ئي اهميت جوڳي جاءِ تي آباد آهي. اهي ئي ڪارڻ هئا، جو انگريزن سنڌ تي قابض ٿيڻ کان پوءِ شڪارپور کي ضلعي هيڊ ڪوارٽر جي حيثيت ڏني. هن شهر ۾ تعليمي، واپاري، ادبي، سياسي ۽ انتظامي لحاظ کان ڪيترائي اڪابر ايندا رهيا، جن شهر جي مان ۽ مرتبي کي گهڻو واکاڻيو. انگريزن پنهنجي رپورٽن، يادگيرين ۽ ٻين ڪيترن ئي ڪتابن ۾ شڪارپور بابت جيڪي رايا ڏنا آهن سي ڪنهن به پڙهندڙ کان ڳجها ڪين آهن. ڪيترن، عالمن، اديبن ۽ شاعرن کي هن شهر ۾ رهڻ جو موقعو مليو ۽ خود انهن جو شڪارپور سان مختلف رخن کان هڪ تعلق رهيو. اسان جي سنڌي ادب جو ابو مرزا قليچ بيگ به سن 1891ع ۾ شڪاربور ۾ ائڪٽنگ ڊيپوٽي ڪليڪٽر ٿي سٽي مئجسٽريٽ جي اعليٰ عهدي تي فائز رهيو. شڪاربور سان سندس جيڪا به وابستگي رهي آهي، ان متعلق جدا جدا عنوانن هيٺ مختصر طرح سان گفتگو ڪجي ٿي.

مرزا صاحب جي شڪارپور ۾ ملازمت:

مرزا قليچ بيگ جي سوانح عمري "سائو پن يا ڪارو پنو" جي مطالعي مان معلوم ٿئي ٿو ته پاڻ سن 1891ع ۾ شڪارپور ۾ ائڪٽنگ ڊيپوٽي ڪليڪٽر ٿي سٽي مئجسٽريٽ جي اعليٰ عهدي تي فائز رهيو.[1] مرزا صاحب لکي ٿو ته: اهو سال 1889ع هو انهي سال مون ڊپارٽمينٽل امتحان

ڏنو هو ۽ پاس ٿيس. ڪرنل ميهو، تڏهن شڪارپور جو ڪليڪٽر هو. اهو خاص طرح مهربان هو ۽ مسٽر ميولس، اسسٽنٽ ڪمشنر هو، اهو بہ خاص طرح مهربان هو. ٽن مهينن تائين اٽڪنگ ڊپيوٽي ڪليڪٽر ٿي، شڪارپور جو سٽي مئجسٽريٽ ٿي رهيس. زال ۽ ٻار بہ مون سان رهندا هئا. اتان موٽي روهڙيءَ آيس".[2]

شڪارپور مان بدلي ٿي وڃڻ کانپوءِ بہ مرزا صاحب وقت بوقت شڪارپور ايندو رهندو هو. سندس سوانح عمري مان اهڙا اشارا ملن ٿا جيئن هڪ هنڌ لکي ٿو: "12 اپريل 1914ع جي شام جو شڪارپور وياسين. مسٽر پوڪرداس، مير علي نواز خان ۽ ٻيا ماڻهو اسٽيشن تي ڪڏيا. رات جو ڊاڪ بنگلي ۾ ٽڪياسين، ۽ ڏينهن جو شهر گهمڻ وياسين".[3] مرزا صاحب ٻئي هنڌ لکي ٿو تہ: "27- ڊسمبر 1921ع تي صبح جو آءٌ شڪارپور ڏانهن ويس. مسٽر پوڪرداس رڪ اسٽيشن تي آيو هو. شڪارپور ۾ موٽر ۽ گهوڙي گاڏيءَ تي وياسين. سرڪاري باغ ۾ وياسين ۽ شهر گهميوسين. گهڻن ماڻهن سان ملاقاتون ڪيوسين. ٽين بجي، سکر ڏانهن روانا ٿياسين. گهڻا ماڻهو اسٽيشن تي ڇڏڻ آيا".[4]

مرزا صاحب جي شڪارپور جي ڪن تقريبن ۾ شرڪت بہ ڏسجي ٿي. جيئن سنہ [illegible] ۾ شڪارپور جي "ٽمپرنس ڪانفرنس" ۾ شريڪ ٿيو ۽ نشي بابت تقرير بہ ڪيائين.[5]

مرزا صاحب ملازمت کان اڳ بہ شڪارپور ۾ ايندو رهندو هو. جاڪاڻ تہ سندس ٻيو نمبر وڏو ڀاءُ مرزا صادق علي بيگ شڪارپور جي هاءِ اسڪول ۾ هيڊ ماستر هو.

سن 1853ع ۾ شڪارپور ۾ هڪ انگريز اسسٽنٽ ڪمشنر مسٽر گولڊ سمڊ جي ڪوشش سان هڪ مڊل اسڪول جو بنياد پيو، جنهن کي سن 1873ع ۾ هاءِ اسڪول جو درجو ڏنو ويو ۽ مرزا صادق علي بيگ ان جو پهريون هيڊ ماستر هو.

مرزا صاحب جا شڪارپور جي تاريخ بابت ويچار:

مرزا صاحب پنهنجي مشهور تاريخي ڪتاب "قديم سنڌ، ان جا مشهور شهر ۽ ماڻهو" ۾ شڪارپور جي تاريخ تي مختصر روشني وڌي آهي. فارسي ۽ انگريزي تاريخي ماخذن کي ڇڏي ڏسجي ته ته هي ٻهريون سنڌي تاريخي ماخذ آهي، جنهن ۾ ٻين شهرن سان گڏ شڪارپور جي تاريخ متعلق پڻ مواد موجود آهي. شڪارپور بابت مرزا صاحب هن ريت لکي ٿو ته: "هي شهر دائودپوٽن جو هو، سن 1617ع ۾ جڏهين هنن لکيءَ جي مهرن کي جنگ ۾ شڪست ڏني، تڏهين هي شهر ٻڌائون، ۽ پوءِ ٻه سو ڪن ورهين تائين دائودپوٽن ۽ ڪلهوڙن جي وچ ۾ انهيءَ شهر جي هٿ ڪرڻ لاءِ جهيڙو هليو آيو. ميان يار محمد جي ڏينهن ۾ اهو شهر ٻنوهرن جي هٿ ۾ هو ۽ انهيءَ جو نالو 'خداآباد' رکيائون، آخر احمد شاهه دراني‌ءَ هٿ ڪري، منجهس هڪڙو افغان حاڪم ويهاري، انهيءَ کي سيوي‌ءَ جي پرڳڻي سان شامل ڪري ڇڏيو. ۽ انهيءَ کان پوءِ افغاني قافلا اتي اچڻ لڳا ۽ واپار وڌڻ ڪري شاهوڪار اچي گڏ ٿيا. اڪثر شهر ۾ سيد، ملا ۽ افغان رهندا هئا. انهن مان مشهور ماڻهو هي هئا: (1) سيد محمد تقي شاهه بخاري ۽ سندس پٽ سيد ابو طالب ۽ سيد مير محمد. (2) حاجي فقير الله. اهي ٻئي فضيلت ۽ علميت ۽ پرهيزگاري وارا ماڻهو هئا. نزديڪي ۾ ماڙي جو ڳوٺ آهي. جنهن ۾ لکي پير جي قبر آهي. جنهن پٺيان لکي جو ڪَرٽ سڏجي ٿو. اتي هڪ گرم چشمو به آهي".[6]

مرزا صاحب جي مٿي ڏنل اقتباس ۾ هڪ جملي سنگين تاريخي مونجهاري کي جنم ڏنو آهي. اهو جملو هن ريت آهي: "ميان يار محمد جي ڏينهن ۾ اهو شهر ٻنوهرن جي هٿ ۾ هو ۽ انهيءَ جو نالو خداآباد رکيائون".

هن پس منظر ۾ ٿي محبوب علي چنا مرحوم تاريخي ڏوڪو ڪاڏو ۽ نکيو هو ته، سنڌ ۾ خداآباد جي نالي سان ٽي شهر وجود ۾ آيا هئا.[7] جڏهن ته 'خداآباد' جي نالي سان هڪ شهر دادو پرسان هو ۽ ٻيو هالن جي اردگرد

هو. ان ڏس ۾ تاريخ سنڌ ڪلهوڙا دور جو مصنف لکي ٿو ته: "پنوهرن واري شڪارپور دادو ضلعي ۾ آهي، جنهن کي ميان يار محمد حڪومت جو مرڪز بنائي، منس 'خداآباد' نالو رکيو. هي وضاحت انهي ڪري ضروري آهي ته عام مشهور 'شڪارپور'. جا وڏي مدت تائين ايران، خراسان ۽ ترڪستان سان ۽ پاڪ هنڌ جي تجارت جو مرڪز بڻي رهي".[8] ان جو مطلب ته موجوده شڪارپور تي نه ڪڏهن پنوهرن جو راڄ رهيو ۽ نه منس خداآباد نالو پيو.

مرزا صاحب جا شڪارپورين سان لاڳاپا:

خانبهادر قادرداد خان:

خان بهادر قادرداد خان پٺاڻ جو تعلق شڪارپور جي ڪاڪڙ خاندان سان هو. سندس وڏا سوداگريءَ سانگي قنڌار مان لڏي شڪارپور آيا. قادرداد خان جو والد واپار سانگي دهلي ويجي رهيو هو ته واٽ تي چورن کيس شهيد ڪري ڇڏيو. اهڙي طرح قادرداد خان ننڍپڻ ۾ ئي يتيم ٿي پيو. کيس والده ۽ مامي پالي نپائي وڏو ڪيو. فارسي جي تعليم حاصل ڪري ملازمت ڪيائين. پنهنجي محنت سان مختيارڪار جي عهدي تي پهتو ۽ پوءِ ڊپٽي ڪليڪٽر ٿيو. کيس انگريز سرڪار پاران اول 'خان بهادر' جو خطاب عطا ٿيو ۽ پوءِ 1894ع ۾ سي آئي اي جي اعزاز سان نوازيو ويو. 1894ع ۾ جڏهن نوشهري فيروز ۾ ڊپٽي ڪليڪٽر هو، تڏهن سرڪار کيس رياست خيرپور ۾ وزيراعظم جي عهدي تي مقرر ڪيو. ان وقت نوشهري فيروز مان سندس عهدي جي چارج مرزا صاحب ورتي هئي. مرزا صاحب پنهنجي ڪتاب "رياست خيرپور" ۾ لکي ٿو ته: "مرحوم قادرداد خان سان منهنجي گهڻي قدر واقفيت هئي، جو هو گهڻا ڏينهن منهنجي مامي مرزا علي محمد بيگ ڊپٽي ڪليڪٽر جي هٿ هيٺ مختيارڪار ٿي رهيو هو. جڏهن قادرداد خان نوشهري ڊويزن مان وزير مقرر ٿي ويو، تڏهن آءُ سندس جاءِ تي نوشهري ۾ مقرر ٿيس. اگرچه سندس هوندي منهنجو خيرپور وڃڻ نه ٿيو، تڏهن به پين

گهڻن هنڌن تي گڏ هئاسين ۽ هڪ ٻئي سان سرڪاري ڪمن ۾ صلاح مصلحت وٺندا هئاسين. اسان جو پاڻ ۾ دوستيءَ جو اهڙو رشتو هو، جو مير فيض محمد خان جي ساڻس ناسازي ٿين تي جڏهن مير صاحب مون کي وزير ٿيڻ لاءِ چيو تڏهن منهنجي ناڪار ڪرڻ جو هڪڙو سبب اهو به هو". (8الف)

قادرداد خان وڏي مان ۽ مرتبي وارو ماڻهو هو. انگريز سرڪار ۾ به سندس وقار ايترو قدر بلند هو، جو هڪ دفعي جڏهن بمبئي جو گورنر خيرپور ۾ آيو، تڏهن خان بهادر قادرداد خان بيمار هو. گورنر صاحب سنڌ جي ڪمشنر مسٽر جيمس کي پنهنجي پاران سندس طبع پرسيءَ لاءِ موڪليو هو.

جنوري 1903ع ۾ جڏهن دهلي دربار منعقد ٿي، تڏهن قادرداد خان مير فيض محمد خان سان گڏجي دهلي ويو ۽ اتي ئي 31 جنوري 1903ع تي وفات ڪري ويو. (9)

قادرداد خان جا مرزا صاحب سان دوستي جا ناتا هئا. مرزا صاحب پنهنجي سوانح عمريءَ ۾ ڪتي ڪتي سندس ذڪر ڪيو آهي.

شيخ صادق علي انصاري:

شيخ صادق علي ولد شيخ شير علي انصاري جا وڏا سهارنپور مان لڏي سنڌ ۾ آيا ۽ شڪارپور ۾ اچي آباد ٿيا. شيخ صادق علي مئٽرڪ جو امتحان پاس ڪري، 17- آڪٽوبر 1873ع کان ملازمت ڪئي. پهريائين منشي مقرر ٿيو ۽ پوءِ 7- ڊسمبر 1881ع ۾ مختيارڪار مقرر ٿيو. 12- مئي 1888ع ۾ ڊپٽي ڪليڪٽر ٿيو. 11- مئي 1907ع تي خيرپور رياست جو وزير مقرر ٿيو. سن 1911ع ۾ 'خان بهادر' جو خطاب مليس. شيخ صاحب خيرپور رياست ۾ فيض لئبرري، پريس ۽ جيم خاني جو بنياد وڌو. ڪوٽ ڏجي ۾ والي رياست جي رهڻ لاءِ خاص محل جوڙايائين. ڪراچي ۾ به هڪ پلاٽ خريد ڪري رياست لاءِ بنگلو اڏايائين. هو نهايت نيڪ دل ۽ ديندار انسان

هو، دارالعلوم ديوبند کي بہ هر سال ڪجهہ نہ ڪجهہ امداد موڪليندو هو، عمر جي آخري ايام ۾ بيمار رهڻ لڳو ۽ علاج لاءِ لاهور روانو ٿيو. جتي 19- اپريل 1912ع تي وفات ڪيائين. سندس لاش شڪارپور آندو ويو ۽ علوين جي قبرستان ۾ دفنايو ويو.[10]

شمس الدين بلبل ڪيس 'فخر قوم' سڏيندي، سندس وفات تي هينيون قطعو لکيو. جنهن مان سال وفات معلوم نٿي ٿو.

واجب آيد تاکہ گريد خون زمين و آسمان،
بر وفاتِ شيخ ابن شيخ فياض زمان،
نام، اول صادق علي، صادق بہ قول و فعل بود،
صاف نيت صاف دل صافي نهان صافي عيان،
سال غوتش جست 'بلبل' هاتفم ازغيب گفت،
"رفت هاي هم حليو انسان و حاکم مهربان".

1330هہ

گفت سال وصال اوهاتف کہ بہ سروپا گذاشت،
"علم و عمل و هنر و عقل و بخت واثر و لطف شان".

ل م ن خ خ ث

1330

باز سالِ فوت او، پر سيدم از روح القدس،
زود گفتا: روح پاک شيخ راجنت مکان.

1912ع

يا رب از من اين دعا در دوستان آمين باد،
قصر عالي جائگاهش باد درباغ جنان،
واي برجائي قصائد و مدح گفتم مرثيہ،
باز ازل بلبل، کہ شنود کس نوائي داستان.[11]

مرزا صاحب جا شيخ صادق علي انصاري سان دوستي جا ناتا ملازمت جي حوالي سان هئا. مرزا صاحب جي ڪتاب "سائو پن يا ڪارو پنو" ۾ سندس ذڪر ملي ٿو.

پير رفيع سرهندي:

پير رفيع سرهندي خواجہ نظام الدين سرهنديءَ جو فرزند هو. فارسي جو ماهر ۽ ديني علوم جو وڏو ماهر هو. شڪارپور ميونسپل ڪميٽي جو ڪائونسلر بہ ٿي رهيو. فارسي شاعري جي حوالي سان گهڻو مشهور هو. خداداد خان جي فارسي تاريخ 'لب تاريخ سنڌ' تي قطعہ تاريخ لکيائين.

از عنايات خداي بحر و بر.
هم ز افضال رسول راهبر،
نسخه تاريخ لب گشته تمام،
از توجه خان بهادر نامور،
گشت ظاهر با هزاران رمزها،
هر طرف شد تهنيت ازاين خبر،
كرد دريا را درون كوزه اي،
آفرين بردانش والا گوهر،
چون خداداده مَت او را بخت و عام،
هر كجا آواز جا هش بيشتر،
كلك مرغوب آمده تاريخ لب.
1318هہ
هم "مخازن بخشش" آمد در نظر،
1900ع
"ازغواني مي" بخوان تاريخ لب.
1318هہ
اي رفيع الحق كه آمد مفتخر.[12]

آخوند عبدالقادر "بيدل" پٺو:

آخوند عبدالقادر 'بيدل' (1838ع - 1932ع) ولد محمد پناهہ پٺو. شڪارپور شهر جو مشهور شاعر ٿي گذريو آهي. وقت جي وڏن شاعرن سان سندس تعلقات گهرا رهيا. مير علي نواز علوي سان سندس دوستي گهڻي گهري هئي. لاڙڪاڻي جي پهرين ادبي ڪانفرنس ۾ بہ شريڪ ٿيو هو. جنهن جي صدارت شمس العلماء مرزا قليچ بيگ ڪئي هئي.

آخوند عبدالقادر 'بيدل' جو فارسي ڪلام "مفروح القلوب" نالي فارسي اخبار ۾ شايع ٿيندو هو. جا انگريزن جي شروعاتي دور ۾ شمس العلماء مرزا مخلص علي علوي جي ادارت ۾ ڪراچي مان شايع ٿيندي هئي. سندس سنڌي غزل "سنڌ سڌار" اخبار ۾ شايع ٿيل آهن؛ مرزا صاحب سان سندس دوستي جا تعلقات هئا.

ستارو منهنجي قسمت جو اوهان جي مهرباني آ،
ٿو چمڪي چنڊ چوڏس جو. ان جي ڪامل ڪامراني آ. ·
سنڌ ۾ مٺ سونهن ۾ ساڃن جڙيل ناهين جهانن ۾،
اوهين اول آهيو يوسف سنڌ ۾ هرگز نہ ثاني آ.
ڪيو 'بيدل' کي خوشدل دلاسي سان دليون دلبر،
درخشان ماه جان منهنجو ستارو آسماني آ.

عبدالخالق وڪيل:

ميان عبدالخالق وڪيل جو تعلق شڪارپور جي اعوان خاندان سان هو. مشهور فارسي گو شاعر محمد عارف 'صنعت' جو پٽ هو. 'صنعت' جو فارسي کان علاوه سنڌيءَ ۾ بہ گهڻو ڪلام هو، جو بي توجهي سبب محفوظ رہ نہ سگهيو. ميان عبدالخالق صاحب ان جو باقي رهيل فارسي ڪلام سنواري ترتيب ڏيئي، "ديوان صنعت" جي نالي سان پڌرو ڪيو. انهيءَ ديوان جو پهريون ڇاپو سن 1895ع ۾ پوڪرداس تاجر ڪتب شڪارپور

باران اسلاميہ پريس لاهور مان ڇپائي منظر عام تي آندو ويو. 147 صفحن جو اهو ڪتاب اڄ بہ ڪن قديم لئبررين ۾ ڏسجي پيو. ساڳئي ديوان کي بعد ۾ مرحوم لطف الله بدوي نئين ترتيب سان "سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد" پاران ڇاپيو.

مرزا صاحب جا عبدالخالق اعوانڻ سان دوستيءَ جا ناتا هئا. جنهن ڪري مرزا صاحب ڪيس پنهنجي سوانح عمري ۾ بہ ياد ڪيو آهي. (سائو پن يا ڪارو پنو، ص 75) ميان عبدالخالق ۽ مرزا صاحب وچ ۾ گهڻي خط و ڪتابت بہ هلندڙ هئي. ميان عبدالخالق جي هڪ خط جو مرزا صاحب فارسي ۾ منظم جواب ڏنو هو، جنهن مان سندن تعلقات جي پروڙ پوي ٿي.

مخلصا لطيف تو غايت ميکند،
زان دلم دايم دعايت ميکند.
نامئہ منظور تومارا رسيد،
حرف حرفش صد عنايت ميکند.
گر نہ يا ور آرد کس مارا چہ غم،
بهر مايادت کفايت ميکند.
دان يقين تا جا تمن اندر اين است،
شکر اين احسا نهايت ميکند.
ميد هد شعر تو سوز منوي،
کز جدائيهتا شکايت ميکند.
قسمت هرکس بدستِ قادر است،
هرکجا افت نهايت ميکند.
گرز تهر ڙي تابجو هي آمدم،
هر همان حامي حمايت ميکند.
ماغريبان را بود خانہ بدوش،
بحر و براز ماحکايت ميکند.

وقت خوش مي بگذرد شکر خداست،
گردش گردون رعايت ميکند.
صحبتِ ياران عجب نعمت بدلے،
حاليا در دل سرايت ميکند.
وه زمن صدبار اسکر را سلام،
گو دلم خواهش برايت ميکند.
هم دعائي خير اکبر شاه راه،
گو دلم شوق لقايت ميکند.
کن قبول اين چند مصرع از 'قليچ'
کر عناياتت روايت ميکند.[13]

مير علي نواز علوي:

شڪارپور جي علوي سادات خاندان جو مشهور شاعري مير علي نواز (جنم 1851ع - وفات 2- فيبروري 1920ع) ولد مير فخرالدين علوي جو شمار سنڌ جي قابل طبيبن ۾ ٿئي ٿو. مير صاحب پنهنجي زماني جو وڏو عارف ۽ عالم هو. ڪيترا ڪتاب لکيائين. سندس ڪلام " ڪليات علوي" جي نالي سان پڌرو ٿي چڪو آهي. ان جو پهريون ڇاپو سندس حياتي ۾ ڇپيو. بعد ۾ ان کي محترم ڊاڪٽر نواز علي شوق صاحب ترتيب ڏيئي سن 1982ع ۾ " ڪافي پبليڪيشن ڪراچي" پاران ڇپايو. سن 1993ع ۾ ڊاڪٽر عبدالخالق راز سومري صاحب جي ترتيب سان "سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو" پاران ڇپايو ويو آهي.

مير علي نواز علوي ۽ مرزا صاحب جن جا پاڻ ۾ دوستيءَ جا گهرا ناتا هئا. مير صاحب جي هيٺين نعتيہ غزل جو جڏهن مرزا صاحب تتبع ڪيو، تڏهن ان جي مقطع ۾ کيس خراج پيش ڪيو. ملاحظہ ڪريو:

حسن تنهنجي جي ڪريان ڪهڙي ڪهاني جاني،
ڪونهي ڪونين ۾ تنهنجو پيو ثاني جاني،

اصل کـان علوي آهي، خـاص تنهنجي در جـو غـلام،
تـنهنجي ٻانهپ جي منهنجي ڳل آهي ڳـاني جـاني.

(مير علي نواز علوي)

مٺ نہ مـفـتـون ۽ علوي جي ٿـيندين تون 'قليچ'
ڪانهي حـاصل سـا توکي طبع رواني جـاني.

(مرزا قليچ بيگ)

محمد شعبان:

ميـان محمـد شعبـان شڪارپور جي ميـراثي خاندان جـو فرد هو. پنهنجي وقت ۾ وڏو ناماچار حاصل ڪيائين. هو خوشحال ۽ وڏي ملڪيت وارو هو. سندس زميـنداري بہ تر ۾ مشهور هئي. انگريزن جي دور ۾ ايتري تعليم حاصل ڪيائين، جو وڪالت جهڙو پيشو اختيار ڪيائين. هن جو لائق فرزند ميان غلام قادر شعبان بہ پنهنجي اخلاق ۽ سهڻي سڀاءَ ڪري گهڻو مشهور هو. موسيقيءَ سان بہ گهرو لڳاءُ هوس. اڪثر شام جو استاد سينڌي ڪان ستار ٻڌندو هو.

ميـان محـمـد شعبـان جا مرزا صاحب سـان دوستيءَ جا ناتا هئا. مرزا صاحب ڪيس پنهنجي تحرير ۾ ياد ڪيو آهي. (سائو پن يا ڪارو پنو. ص - 75)

محمد حسين:

محمد حسين صاحب شڪارپور شهر جي مغل خاندان جو فرد هو. ڀاڻ اعليٰ تعليم يافتہ هو. ميان محمد حسين جي خاندان جو تعلق حيدرآباد دکن جي مشهور آصف جاه گهراڻي سان هيو. ڀاڻ علمي لحاظ کان بہ مشهور هو ۽ وڪالت جي پيشي سان وابستہ هو. سندس فرزند آنريبل علي بخش بہ پنهنجي دور جو وڏو مشهور ماڻهو هو.

مرزا صاحب جا سـاڻن سـنا تـعلقـات هئا. مرزا صاحب جڏهن بہ شـڪـارپـور ايـندو هـو، تڏهـن مـيـان مـحمـد حـسـين سان ضرور ملاقي ٿيندو هو.

پوڪرداس تاجر ڪتب شڪارپور پاران مرزا صاحب جي ڪتابن جي اشاعت

پوڪرداس ٿانور داس ڪالرو سن 1868ع ۾ شڪارپور ۾ ڄائو هو. اوجهن ۾ اسڪولن مان ودیا ورتي. تعليم ڪاتي ۾ منشي مقرر ٿيو. سوڪي پوڪي پگهار تي هٿ سيڪي نہ سگهيو تہ ترت ئي ڪتب فروشي جو ڌنڌو اختيار ڪيائين. هن سنڌي ٻولي ۽ ساهتيہ جو سرچشمو "منشي پوڪرداس ٿانور داس تاجر ڪتب شڪارپور" جي نالي سان پهرين جنوري 1886ع تي جمعي جي ڏينهن "سٽي بازار" ۾ شروع ڪيو. ڪجهہ عرصي کان پوءِ هن سٽي بازار مان دڪان ڇڏي، اچي ڏک بازار ۾ للا گهنٽي جي سامهون ڪاٻي پاسي کان (چوڙيگر بازار جي منهن ۾) وڏو دڪان ورتي، اچي واپار هلايو.

پير علي محمد راشدي صاحب لکي ٿو تہ: "جيڪڏهن سنڌي زبان اڄ تائين حيات آهي، تہ ان جو هڪ سبب پوڪرداس جو ڇاپخانو بہ آهي. ان ڇاپخاني جي وسيلي اڌ صديءَ تائين سنڌي ڪتاب ڇپبا رهيا. پوڪرداس جي حيثيت، سنڌي زبان جي تاريخ ۾ اهائي آهي، جا اردو زبان جي حالت ۾ لکنو واري منشي نولڪشور کي حاصل ٿي. سرگواسيءَ سوين ڪتاب لکرايا ۽ هزارين جلد ڇپائي پڌرا ڪيا. سندس مقابلي ۾ سکر جي ماستر هريسنگهہ پوءِ ساڳيو ڪاروبار شروع ڪيو ۽ زبان جي وڏي خدمت ڪئي، پر پوڪرداس جو ڪاروبار وڌيڪ وسيع هو. سنڌي زبان جي ڪا بہ تاريخ اوستائين مڪمل ٿي ڪانہ سگهندي، جيستائين ان ۾ سنڌ جي انهن ٻن محسنن، يعني پوڪرداس ۽ هريسنگهہ جو ذڪر نہ هوندو."[14]

پوڪرداس سنڌي ٻولي کان علاوه فارسي، گرمکي، ديوناگري، سنسڪرت، ڪاٺياواڙي، عربي ۽ انگريزي ٻولين ۾ بہ ڪتاب ڇپايا. سن 1898ع ۾ پنهنجي ٻاڙي نوشهرو در شڪارپور ۾ "پوڪر پريس" قائم ڪيائين، جا ليٿو پريس هئي. بعد ۾ جڏهن هن ليٿو پريس ختم ڪري جديد پرنٽنگ پريس قائم ڪئي، تڏهن ان جو نالو "پوڪر پريس" مان بدلائي،

"سنڌ پرنٽنگ پريس نوشهرو در شڪاربور" رکيائين. شروعات ۾ پوڪرداس جا ڪتاب ليٿو گرافي ۾ ڇپيا هئا ۽ پوءِ جديد ٽائيپ ۾ پرنٽنگ پريسن مان ڇپبا رهيا. سندس ڪتاب جن پريسن مان ڇپيا، تن جا نالا هي آهن: "شڪارپور پريس"، "البرٽ پريس سکر"، "اربڊ اسٽيم پريس لاهور"، "اريه اسٽيم پريس لاهور"، "مفيد عام پريس لاهور"، "خادم التعليم اسٽيم پريس لاهور"، "هندستان پريس لاهور"، "نولڪشور پريس لاهور"، "رفاه عام اسٽيم پريس لاهور"، "اسلاميه پريس لاهور" ۽ "ڪاشي رام پريس لاهور".

پوڪرداس نهايت ئي خوش اخلاق ۽ ملنسار طبيعت جو مالڪ هو. هن جا شڪارپور کان علاوه پوري سنڌ ۽ هند ۾ جي اديبن، شاعرن، دانشورن، صحافين ۽ آفيسرن سان گهرا تعلقات هوندا هئا. هو پنهنجي تعلقات ۾ ڪڏهن به ڪمي آڻڻ نه گهرندو هو. سندس دڪان تي اديبن، شاعرن، صحافين، حڪيمن، عالمن ۽ آفيسرن جي اچ وڃ لڳي پيئي هوندي هئي. هو هر هڪ مصنف کي تصنيف جو معاوضو ادا ڪندو هو ۽ ڇپيل ڪتاب جون ڪجهه ڪاپيون به ڏيندو هو.

پوڪرداس جا سنڌ جي ناميارې اديب ۽ دانشور مرزا قليچ بيگ سان به گهرا لاڳاپا هئا. مرزا صاحب جڏهن به شڪارپور ايندو هو، تڏهن پوڪرداس سان سندس ملاقات ضرور ٿيندي هئي. پوڪرداس به گهڻو ڪري مرزا صاحب جي استقبال لاءِ "شڪارپور اسٽيشن" تي ويندو هو. ڪڏهن ڪڏهن ته هو "شڪارپور اسٽيشن" بجاءِ "رڪ اسٽيشن" تي وڃي مرزا صاحب جو استقبال ڪندو هو ۽ اتان ساڻس گڏ شڪاربور ايندو هو.

پوڪرداس مرزا صاحب جا ڪيترائي ڪتاب ڇپايا. هن هيٺ هت آيل ڪتابن جو ذڪر ڪجي ٿو.

احوال شاه عبداللطيف ڀٽائي:

شمس اعلماءِ مرزا قليچ بيگ جي ڪتاب "احوال شاه عبداللطيف ڀٽائي" جو نئون ڇاپو، جيڪو مارچ 1972ع ۾ "ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز

حيدراباد" پاران ڇپائي پڌرو ڪيو ويو. سو محترم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جن جو سنواريل آهي. نئين ڇاپي جي مهاڳ ۾ ڊاڪٽر بلوچ صاحب ڪتاب بابت لکي ٿو ته: هن ڪتاب جو پهريون ڇ.ير غالباً "پوڪرداس تاجر ڪتب شڪارپور" (جنهن جو ديپاچي جي هيٺان نالو ڏنل آهي) 15- نومبر کان پوء سن 1897ع ۾ شايع ڪيو. ان بعد ٻيو ڇاپو 1905ع ۾ ۽ ٽيون ڇاپو 1910ع ۾ شايع ٿيو.[15] ڪتاب جي نئين ڇاپي ۾، ٻئي ۽ ٽئين ڇاپي جي سرورقن جا عڪس ڏنل آهن. جن مان خبر پوي ٿي ته ڪتاب جو ٻيو ڇاپولاهور جي "اسلاميه پريس" ۾ ڇپيو ۽ ٽيون ڇاپو وڪٽوريه پريس سکر ۾ ڇپيو.

حشراة الارض:

مرزا صاحب جو هي ڪتاب "پوڪرداس ٿانورداس تاجر ڪتب شڪارپور" پاران لاهور جي 'اسلاميه پريس' مان ڇپائي پڌرو ڪيو ويو.

پارسي زبان ۽ شعر جي تاريخ:

مرزا صاحب جو هي ڪتاب سن 1900ع ۾ "پوڪزداس تاجر ڪتب شڪاربور" پارا لاهور جي "اسلاميه پريس" مان ڇپائي پڌرو ڪيو ويو هو.

ڏاڙهياري جبل جو سير:

مرزا صاحب جو هي ڪتاب پڻ سن 1900ع ۾ "پوڪرداس تاجر ڪتب شڪارپور" پاران "مفيد عام پريس لاهور" مان ڇپائي پڌرو ڪيو ويو هو.

خام سوداٽي:

هن ڪتاب ۾ مرزا صاحب جو فارسي، اردو ۽ سنڌي ڪلام آيل آهي، جو پاڻ وقت بوقت قلمبند ڪيو هئائين. ڪجهه ڪلام اهڙو به آهي، جو پاڻ پنهنجي ناٽڪن مان چونڊي به شامل ڪيو اٿس. ڪتاب جو پهريون ڇاپو ڪرائون سائيز ۾ 102 صفحن تي مشتمل آهي. اهو ڪتاب 1315هه ۾ "پوڪرداس تاجر ڪتب شڪارپور" پاران ڇپايو ويو هو. ڪتاب جو ٻيو

ڇاپيو "سودائي خام" جي نالي سان سن 1910ع ۾ پڻ ڇپايو ويو. ڪتاب جو ٻيو ڇاپو 207 صفحن تي پکڙيل آهي.

ڪرامات اوليا:

مرزا صاحب جو هي ڪتاب سن 1911ع ۾ پوڪرداس تاجر ڪتب شڪارپور پاران "مفيد عام پريس لاهور" مان ڇپائي پڌرو ڪيو ويو هو. 260 صفحن جو هي ڪتاب ٻن ڀاڱن تي مشتمل آهي. پهرين ڀاڱي ۾ سنڌ کان ٻاهر جي چوڏهن بزرگن جو احوال ڏنل آهي ۽ ٻئي ڀاڱي ۾ سنڌ جي ڇهن بزرگن جو ذڪر ڪيل آهي.

شاهہ جو رسالو:

مرزا صاحب "شاھ جو رسالو" نومبر 1913ع ۾ حيدرآباد ۾ ترتيب ڏيئي مڪمل ڪيو. مرزا صاحب جو اهو ترتيب ڏنل "شاھ جو رسالو" "پوڪرداس تاجر ڪتب شڪارپور" پاران سکر جي عبدالعزيز محمد سليمان جي "وڪتوريا پريس" مان ساڳئي سال ڇپائي پڌرو ڪيو ويو. مرزا صاحب رسالي جي منڍ ۾ لکي ٿو تہ: "هن رسالي ۾ نوان بيت مڙيئي 846 ۽ ٻيون وايون 15 آهن". سمورو رسالو 922 صفحن تي مشتمل آهي. جنهن جي فهرست هن ريت آهي:

ڪلياڻ
يمن ڪلياڻ
کنڀات
سراگ
ساموندي
سهڻي
سارنگ
ڪيڏارو
سسئي (آبري)
ڏيه اکري
معذوري

ديسي
كوهياري
حسيني
سورٺ
بيراڳ
هندي
ابيات مثنوي
هير رانجهو
بروو سنڌي
مومل راڻو
ڪاهوڙي
رامڪلي
ٽيه اکري
رپ
ليلان چنيسر
بلاول
ڏهر
ڪاپاڻي
مت
پرياتي
گهاتو
سينهن ڪيڏارو
آسا
مارئي
ڍول مارئي
ڌناسري
پورب
ڪاموڏ
ڪارايل
بسنت و بهار.[16]

راڻيل ناول:

مرزا صاحب جو هي ترجمو ڪيل ناول سن 1914ع ۾ "پوڪرداس تاجر ڪتب شڪارپور" پاران ايڊورڊ پريس سکر مان ڇپائي پڌرو ڪيو ويو. هي ناول 142 صفحن تي مشتمل آهي.

مومل راڻي جو قصو:

مرزا صاحب جو هي گڏ ڪيل حفيظ وارو "مومل راڻي جو قصو" ڏهون ڀيرو سن 1947ع ۾ "پوڪرداس ائنڊ سنس پبلشر ۽ بڪ سيلر شڪارپور" پاران ڇپائي پڌرو ڪيو ويو. مرزا صاحب لکي ٿو ته: هي قصو اصل هڪڙي غريب ماڻهوءَ لعلو نالي ذات تيوڻي، عرف حفيظ جو جوڙيل آهي. هو پاڻ اڻ پڙهيل ۽ اکين کان انڌو هو. پر سنڌس شعر ۾ ڏاڍي لسائي ۽ ميناج آهي. اگرچ ڪنهن ڪنهن هنڌ تڪ يا قافيه، يا صحيح لفظن ۾ ٿوري گهٽي ڪجائي آهي، مگر جڏهن اهڙيون حالتون اڪثر سنڌي بولي ۾ پڙهيلن شاعرن وٽ به روا آهن، تڏهن هن جو گهٽو ڏوهه ناهي.[17]

ديوان قاسم:

آخوند محمد قاسم هالائي ولد نعمت الله (1806ع - 1881) جي ديوان بابت ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو صاحب لکي ٿو ته: "ديوان قاسم پهريون دفعو 1875ع ۾ ڇپيو ان کان پوءِ ٻيو ڀيرو ديوان مرزا قليچ بيگ ترتيب ڏنو."[18] مرزا صاحب جي ترتيب ڏنل "ديوان قاسم" کي سندس فرزند مرزا اسد بيگ صاحب سڌاري سنواري ڇپايو. مرزا صاحب جو ترتيب ڏنل "ديوان قاسم" سال 1936ع ۾ پهريون دفعو "پوڪرداس ٽانورداس ائنڊ سنس" پاران "آرين اليڪٽرڪ پرنٽنگ پريس" مان ڇپائي پڌرو ڪيو ويو. هي ڪتاب 172 صفحن تي مشتمل آهي.

روحاني تعليم:

مرزا صاحب جو ڪتاب "روحاني تعليم، حاجتمنديءَ مان طاقت منديءَ" جي نالي سان "پوڪرداس تاجر ڪتب شڪارپور" "سنڌ پرنٽنگ

پريس نوشهري در شڪارپور" مان ڇپائي پڌرو ڪيو. هي ڪتاب 46 صفحن تي مشتمل آهي. انهن ڪتابن کان علاوه مسٽر پوڪرداس ٿانورداس تاجر ڪتب شڪارپور پاران مرزا صاحب جا هي ڪتاب پڻ ڇپائي پڌرا ڪيا ويا آهن. "حقائق الارواح"، "حالات الاوليا"، "مقات الاوليا"، "ميراث المومنين"، "سندباد جهازي"، "جانور" (تصويرن سان)، "پکي" (تصويرن سان)، "عالم آبي" (تصويرن سان)، "سرنڌ سام وارا" ۽ "عجائب غرائب" وغيره.

مضمون جي اختتام کان اڳ مرزا صاحب جو هڪ اردو قصيدو ڏجي ٿو، جو پاڻ لارڊريئي ۽ ڊيوڪ جي شڪارپور ۾ آمد وقت پيش ڪيو هئائين.

کہوں کیا آج ہم پر لطف و احسان آیا ہے،
ھزار اں شکر للہ رحمت رحمان آیا ہے.
خوشی اور خورمی سے اب ہمارا دل ہوا زندہ،
جہان بسرو ساماں میں سامان آیا ہے.
یقین اب ہوگئے ہم آفتِ اندوہ سے ایمن،
ڈرومت درد سی ایدل کہ اب درمان آیا ہے.
ہمارا شاہزادہ ڈیوک آف کاناٹ باڈچیس،
کرم کرکے یہاں باشوکت و باشان آیا ہے.
جناب لارڈ ریئی ساتھ لیڈی صاحب کی ہم،
قدم کرر نج اپنا داخل ایوان آیا ہے.
یہاں تشریف لائے ہیں کمشنر اور کلکٹر ہم،
سوانکے یہی ہر ایك صاحب فرمان آیا ہے.
کرون کیا وصف ان کی عدل و دانش او شجاعت کی،
کہ عالم مدح خواں چوں بلبل بستان آیا ہے.(19)

حوالا

1- مرزا قليچ بيگ: "سانو بن يا ڪارو پنو". "سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو" 1988ع. ص - 228.

2- ايضا. ص - 54.

3- ايضا. ص - 243.

4- ايضاً. ص - 265.

5- ايضاً. ص - 237.

6- مرزا قليچ بيگ: "قديم سنڌ. ان جا مشهور شهر ۽ ماڻهو". سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد" ڇاپو ٻيو سال 1966ع. ص- ص - 25 ۽ 26.

7- جتوئي محبوب علي: "خداآباد ثالث": مهراڻ. "سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد" . 1955/4ع.

8- مهر غلام رسول: "تاريخ سنڌ ڪلهوڙا دور". "سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد". جلد - 1. سال 1963ع. ص - 307 - ح.

8- الف: مرزا قليچ بيگ: "رياست خيرپور" " فيض پريس خيرپور. 1924ع. ص 183.

9- 'الوحيد' : سنڌ آزاد نمبر ڇاپو ٻيو: سيپٽمبر 1979ع. ص ص - 161 ۽ 162.

10- ايضاً. ص - 162 ۽ 163.

11- گرامي غلام محمد (مرتب): "ڪلام بلبل". "سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو". 1982ع. ص - 159 ۽ 160.

12- خداداد خان: "لب تاريخ سنڌ" (فارسي): "سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد" 1959ع. ص - 306.

13- مرزا قليچ بيگ: "خمار سودائي". "پوڪرداس تاجر ڪتب شڪارپور". 1910ع. ص - 18 ۽ 19.

14- راشدي علي محمد پير: "اهي ڏينهن اهي شينهن". "سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو". جولاءِ 1987ع. جلد-1. ص - 342.

15- بلوچ نبي بخش خان ڊاڪٽر: موجوده ڇاپي جو مهاڳ: "احوال شاهه عبداللطيف ڀٽائي". "ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز حيدرآباد". 1972ع.

16- مرزا قليچ بيگ: "شاهه جو رسالو". "پوڪرداس ٿانورداس تاجر ڪتب شڪارپور". 1913ع.

17- مرزا قليچ بيگ: "مومل راڻي جو قصو". "پوڪرداس ٿانورداس تاجر ڪتب شڪارپور". ڇاپو ڏهون 1947ع.

18- جوڻيجو عبدالجبار ڊاڪٽر: "سنڌي ادب جي مختصر تاريخ". زيب ادبي مرڪز حيدرآباد، ص - 239.

19- ڏسو حوالو 13. ص - 51.